

Скоробогатов А.В.

Проблема німецько-фашистської окупації України 1941–1944 рр. у західній історіографії

Майже 60 років минуло після Другої світової війни, яка призвела до масштабних геополітичних наслідків. Вона залишилася у свідомості народів колишнього СРСР як найбільш значна подія ХХ ст. Величезну увагу історії війни приділяли радянські вчені. Були видані тисячі наукових та науково-популярних праць, документальних публікацій та мемуарів.

Проблеми історії Другої світової війни залишаються одними з найбільш досліджуваних у світі. Лише в мережі Інтернет відомо 98 100 сайтів¹, присвячених Другій світовій війні. Детально вивчаються військові операції, історія дипломатії, проблеми воєнної економіки, рух Опору. Проте, значно менше звертають уваги на будні війни та долю простої людини в умовах нацистської окупації СРСР, у т.ч. України.

З ідеологічних мотивів радянська історіографія недооцінювала цю проблему. Деякі вітчизняні історики наголошують, що історія війни в Україні є, перш за все, історією її окупації². Тому одна із тенденцій сучасної історіографії — відтворення повсякденного життя в період німецько-фашистської окупації.

Метою даного дослідження є історіографічний аналіз проблеми німецько-фашистської окупації України у західній історіографії. Методологія та методика історичних досліджень, аналіз архівних документів та матеріалів західних колег зумовлюють інтерес для вітчизняних істориків.

Хоча головна увага західної історіографії була прикута до країн Західної та Центральної Європи, все ж таки, у повоєнний час було чимало зроблено для дослідження окупаційного

режиму на Сході. Перші дослідження історії німецької окупації СРСР вийшли на Заході вже у 1950-х рр., декілька з них не втратили свого значення і сьогодні. Окремі, за обсягом піднятих проблем, використаних документів навіть вважаються класичними³. Безумовно, таким дослідженням з історії німецької окупації СРСР є праця А. Далліна⁴. Побудувавши роботу переважно на матеріалах та документах Нюрнберзького процесу та опитуванні так званих “переміщених осіб” (displaced person), автор оцінив війну як винищувальну. Детально зупинився на організації та структурі окупаційної влади, в тому числі в зоні військового управління, розглянув політику німецьких військових на окупованій території, ставлення до місцевого населення та його зворотну реакцію.

Окупаційній політиці Німеччини в СРСР присвячена праця Дж. Райтлінжера⁵, який, розглянувши планування та підготовку до нападу на Радянський Союз, трагічну долю радянських військовополонених, євреїв, східних робітників та ін., теж наголосив на винищувальному характері війни. Особливе місце в роботі Дж. Райтлінжера займає німецька політика щодо України. Автор намагався охопити всі її сторони — від етапу “небажаного союзника” і до тотального пограбування країни у період відступу.

Детально розглядається також політика Німеччини щодо України, українського самостійницького руху напередодні та в роки війни в працях Р. Ільницького та І. Каменецького⁶.

У наступні роки західні науковці багато зробили для всебічного висвітлення історії Другої світової війни. Основною темою, зрештою, стало вивчення проблеми “Leben mit Feind” (“життя з ворогом”). Тому привертає увагу нещодавно видана в США ґрунтовна збірка досліджень⁷. Задум та реалізація проекту належали двом відомим фахівцям у галузі історії Другої світової війни Р. Турстону із США та Б. Бонвечу з ФРН. Автори книги намагалися з’ясувати, перш за все, чим насправді була війна і що вона означала для простих радянських людей. Вчені реконструювали картину

людської поведінки в умовах одного з найбільш жорстоких і трагічних періодів історії. Вельми показовим є сама назва книги. Замість старого традиційного терміну “народна” (popular), який, за думкою авторів проекту, мав на увазі щось винятково героїчне, а отже, дещо абстрактне, вчені використовують інший термін “людська” (people’s), підкреслюючи тим самим свій інтерес до долі простих реальних людей, а не супергероїв. Такий підхід є вкрай важливим, особливо для населення, яке перебувало на окупованій території, бо, за твердженням Б. Бонвеча та Р. Турстона, навіть до сьогодні “...ми маємо історію німців у Радянському Союзі, але не історію Радянського Союзу під німецькою окупацією”⁸.

Такі висновки є непоодинокими у західній історіографії. У колективній монографії німецьких військових істориків наголошується, що і досі відсутнє “...широке дослідження про німецьке військове управління на Сході”⁹. “План “Барбаросса”, — відзначається у виданні, — був не такою військовою кампанією, як попередні, а ретельно підготовленою винищувальною війною... Гітлер прийняв рішення про війну як наслідок його програми життєвого простору, експансії на Схід, знищення більшовизму і викорінювання єврейства, які були нерозривно зв’язаними”¹⁰.

Особливий інтерес викликає аналіз східної кампанії з “подвійного погляду” — як військової операції та як світоглядної, ідеологічної війни. Автори докладно простежують, як у ході війни виникали протиріччя між ідеологічними настановами та прагматичними військовими потребами, здійснювалося корегування перших під тиском перебігу воєнних дій на фронтах війни. Ретельно аналізувалася структура та політика військових органів влади, вироблення та проведення в життя “стратегії голоду”, здійснення масових репресій проти євреїв, заручників, військовополонених тощо.

Останнім часом у Німеччині побачили світ узагальнюючі праці істориків нового покоління, присвячені історії німецької окупації в окремих регіонах СРСР. Найбільше вирізняються

своєю багатогранністю, широкою історіографічною і особливо джерельною базою праці Бернхарда Чіарі та Крістіана Герлаха¹¹.

Б. Чіарі захистив дисертацію в університеті Тюбінгена. Основну увагу він приділив повсякденності у період війни на окупованій території Білорусії. У дослідженні було показано, що німецька винищувальна політика проводилась у Білорусії ситуативно, без твердої концепції. У 1941 р. військові не були обізнані з планами встановлення “нового порядку” на загарбаній території.

Чимала увага приділяється підвоєнному “суспільству”, яке, на думку автора, було повністю зруйнованим. У монографії йдеться про нищення білоруського єврейства, діяльність православної церкви, яку автор розглядає як потенційного союзника окупаційної влади¹².

Інший німецький історик — Крістіан Герлах — захистив дисертацію в 1998 р. та на її базі видав у 1999 р. монографію “Сплановане вбивство. Німецька економічна та винищувальна політика в Білорусії 1941–1944”, загальним обсягом 1232 сторінки. У цій книзі на широкій документальній базі, матеріалах німецьких та білоруських архівів ґрунтовно проаналізовано планування експлуатації природних та людських ресурсів Білорусії, розбудова та функціонування окупаційних органів управління, у т.ч. органів військового та цивільного управління, репресивного апарату, СС та поліції. В роботі детально розглядаються німецька економічна політика в Білорусії в 1941–1944 рр., у т.ч. в аграрному секторі, в галузі продовольчого постачання, політика деурбанізації та деіндустріалізації, використання місцевої робочої сили та депортація її до Німеччини. Особливо ретельно досліджено у монографії німецька політика геноциду білоруських євреїв, знищення радянських військовополонених, партизанів і підпільників, комуністів, психічно та фізично хворих, становище дітей тощо. У цілому, монографія К. Герлаха стала помітним явищем у світовій історіографії війни, започатку-

вала ґрунтовне вивчення німецької окупації окремих регіонів СРСР. Цікаво, що К. Герлах при аналізі літератури та джерел прийшов до висновку, що та “частина окупованої радянської території, яка перебувала під владою цивільної адміністрації, у цілому значно краще досліджена, аніж під владою військових, і з окремих аспектів, і з точки зору її організації”¹³.

Неабиякий інтерес викликають дослідження, присвячені політиці вермахту на окупованій території. Проблема набула актуальності через панування на Заході міфу про “чистий вермахт”. Тобто, відповідальність за насильства та вбивства цивільного населення несли спеціальні підрозділи поліції безпеки та СД, у той час як вермахт був лише “машиною вбивства на полі бою”.

У ФРН ця гіпотеза була розвінчана у 1960–1980-х рр. істориками військової школи Фрайбурга. Х. Боог, М. Броскат, В. Ветте, В. Дайст, Г. Крауснік, М. Мессершмідт, Р.-Д. Мюллер, Г.-Р. Юбершер, Ю. Ферстер, Х.-А. Якобсен доводили винищувальний характер німецько-радянської війни, акцентували відповідальність нацизму за злочини проти людства та причетність до них вермахту.

Історики, які досліджують історію окупації Радянського Союзу і особливо тієї її частини, яка перебувала під військовим управлінням (це більше половини всієї загарбаної території), одразу звернули увагу на праці німецьких фахівців, присвячених вермахту, його структурі, організаційній побудові, чисельності тощо¹⁴. Аналізу становища та ролі вермахту в нацистській державі, його функції присвячені праці М. Мессершмідта¹⁵.

Величезну роботу у вивченні злочинів вермахту на окупованій території здійснив Гамбурзький інститут соціальних досліджень. Колектив науковців під керівництвом Г. Геера зібрав та опублікував численні матеріали про злочини вермахту в Радянському Союзі, у т.ч. Україні. Була підготовлена та показана в 1990-х рр. майже по всій Німеччині виставка документів та фотографій, яка мала величезний

резонанс серед науковців, громадськості Німеччини. Організатори цього проекту мали на меті під гаслом “Цивілізація і Варварство” “...зробити спробу дослідити та пояснити деструктивність збігаючого ХХ ст., з яким вантажем ми крокуємо у 21 століття”¹⁶. У результаті, писав у газеті “Frankfurter Allgemeine” відомий німецький дослідник В. Ветте, “...зникає останній міф про часи націонал-соціалізму — міф про “чистий” вермахт, який “залишився благородним”¹⁷. Поступово у свідомості людей затверджувалася думка про те, що вермахт був опорою злочинного окупаційного режиму.

Організація виставки стала лише частиною дослідницького проекту, його верхівкою. Зважаючи на наявність численного та різноманітного матеріалу про злочиння вермахту, а також існуючу потребу поглибити дослідження в цій галузі, залучивши провідних спеціалістів, автори проекту організували видання науково-документального каталогу під назвою “Винищувальна війна: злочиння вермахту 1941–1944”. Вже здійснено декілька видань, де поряд з документальним матеріалом розміщені наукові статті фахівців¹⁸.

У 1999 р. Г. Геер видав книгу “Зони смерті: німецький вермахт на східному фронті”¹⁹, яка стала підсумком тривалої проведеної роботи великого колективу Гамбурзького інституту соціальних досліджень. З початком війни на Сході, наголошує Г. Геер, “...вермахт отримав доручення завдати перший удар євреям... Коли бліцкриг втратив темп...війська допомагали очищати маленькі гетто: (поля смерті). Інше цивільне населення було піддано з першого дня тотальному терору. Під приводом боротьби проти партизанів та саботажників вермахт інсценізував війну проти партизанів без партизанів. Коли після поразки під Москвою і у результаті окупаційного терору розвинувся партизанський рух, війна проти партизанів частково призвела до запланованого винищення “слов’янських недолюдків”: мільйони були знищені через розстріли, повішення, примусову працю і в робочих таборах, через голод і примусове переселення”²⁰.

Безумовно, не всі у Німеччині повністю поділяють цю точку зору. Дехто з дослідників схильний перекласти частину відповідальності вермахту на особливі “закони війни”²¹. Намаганням всебічно дослідити цю проблему, проаналізувати роль вермахту в нацистській державі та у війні вирізняється велика за обсягом новітня праця військових істориків під керівництвом Р.-Д. Мюллера “Вермахт: міфи та реальність”²². Поряд з іншими питаннями, в книзі відтворюються сприйняття подій та оцінки самих військових, представників різних політичних сил, досліджуються військово мистецтво, професіоналізм та воєнна відповідальність керівництва вермахту, соціальна та структурно-організаційна історія вермахту, менталітет та повсякденність військових, інтеграція вермахту у нацистську державу, війна та її наслідки.

Серед спеціальних праць, присвячених окупаційній політиці вермахту в Радянському Союзі, слід назвати книгу німецького дослідника Норберта Мюллера²³. Написана ще за часів існування НДР, ця робота не позбавлена деяких тогочасних пропагандистських недоліків, проте і досі залишається важливим джерелом інформації про окупаційну політику вермахту, а для вітчизняного читача, зважаючи на наявність російськомовного видання, взагалі чи не єдиним. Велика увага в монографії Н. Мюллера приділяється злочинним наказам керівництва вермахту, особливо наказу Кейтеля про обмеження судочинства на окупованій території від 13 травня 1941 р. та наказу “Про комісарів” від 6 червня 1941 р. Н. Мюллер стверджує, що керівні органи вермахту приймали активну участь в організації масових убивств²⁴. В монографії детально аналізується структура військового управління, здійснення політики репресій проти цивільного населення, доля радянських військовополонених, система військово-економічних органів “Ост” та їх участь у грабунку радянської території тощо.

Інтерес викликає спроба американського вченого Тео Шульте дослідити політику військової влади в межах двох

армійських тилових районів групи армій “Центр” — № 532 геноцид євреїв в Радянському Союзі, у т.ч. в Україні²⁸. Зокрема, Т. Гунчак досліджував українсько-єврейські стосунки під час Другої світової війни²⁹.

Величезної трагедії у роки Другої світової війни зазнали радянські військовополонені. За даними німецьких авторів загинуло 3,3 млн. з 5,7 млн. (біля 58 %) радянських військовополонених. Й. Сталін та його оточення відмовились від радянських військовополонених, навівши їм ярлик зрадників. Отож, не викликає подиву, що й донині чи не єдиною працею залишається книга німецького дослідника Крістіана Штрайта “Вони нам не товариші”, яка вперше побачила світ у 1978 р. і зазнала трьох нових перевидань, у 1980, 1991 та 1997 рр.³⁰ Написана на широкій документальній базі, матеріалах військового архіву у Фрайбурзі, бундесархіву у Кобленці, політичного архіву іноземних справ шкільним вчителем ця книга відразу стала дуже помітним явищем не лише німецької, а й світової історіографії. Вона зруйнувала табу на вивчення трагічної долі радянських військовополонених. Автор послідовно проаналізував значення націоналістичних гасел винищувальної війни проти Радянського Союзу, втягування в неї вермахту, планування експлуатації загарбаних територій та впровадження цих планів у життя. Досліджується доля радянських військовополонених, їх побут, харчування, розміщення, брутальне поводження охоронців. На думку К. Штрайта, ці фактори стали причиною масової загибелі військовополонених. Розглядається також використання праці військовополонених у 1942–1945 рр. у прифронтових районах, вугільній, гірничодобувній промисловості, інших галузях економіки Німеччини.

Поряд з політикою геноциду українського населення сучасна західна історіографія війни приділяє також увагу економічній експансії Німеччини на Схід³¹. У працях детально аналізується стан військової економіки Німеччини, впровадження у життя генерального плану “Ост”, економічна політика

та пограбування матеріальних ресурсів Радянського Союзу, у т.ч. України.

Однією з трагічних сторінок Другої світової війни була доля так званих примусових робітників, переважно насильно депортованих з батьківщини до Німеччини. Після того, як остарбайтери вистояли та вижили, життєві випробовування для них не скінчилися, бо рідна держава на десятиліття з ідеологічних міркувань позбавила їх власної історії. Цим і пояснювався той неприродний стан речей, коли за кордоном знали більше за нас про життя і працю остарбайтерів. Найбільш відомим дослідником історії використання примусових робітників у третьому рейху став німецький вчений Ульрих Герберт. Його перу належить декілька видань з цієї проблеми, у т.ч. ґрунтовна монографія “Політика щодо іноземних робітників і практика їх використання у воєнній економіці третього рейху”, яка зазнала з 1985 р. вже декілька перевидань³². Завдяки вивченню величезної кількості опублікованих та архівних джерел, історичних праць автор ґрунтовно дослідив питання, пов’язані із передісторією використання іноземних робітників, генезою поглядів нацистського керівництва; політичними рішеннями про використання їх праці; практикою використання іноземних працівників та умовами їх життя; стосунками між німцями та остарбайтерами, терором та буднями іноземців у Німеччині.

У ході аналізу західної літератури з історії Другої світової війни слід зупинитися ще на одній важливій проблемі. Йдеться про “життя з ворогом” (*Leben mit Feind*), яка набула широкої популярності на Заході. Проблема започаткована була ще у 1979 р. Вернером Рингсом³³, який розглянув ставлення населення різних країн до німецької окупації, сприйняття чи неприйняття її, пристосування та відвертий опір гітлерівській окупаційній політиці. Аналізуючи ситуацію в СРСР, автор пише: “В Радянському Союзі спонтанна готовність до колаборації великих мас населення в загарбаних німецьким вермахтом районах, через ідеї Гітлера та здійснювану з його

волі політику знищення, так була підірвана, що московське керівництво дуже швидко змогло організувати керовану партизанську війну в тилу німецьких військ. Тут сталося те, що Гітлер своїми параноїдальними діями прискорив свій власний кінець та крах Третього Рейху³⁴.

Безумовно, проблема “життя з ворогом” може аналізуватися з позиції колаборації, особливо якщо давати їй максимально широке тлумачення, та опору місцевого населення. Проте, мабуть, не вичерпується таким підходом, а вбирає в себе і звичайні людські стосунки у повсякденному, буденному житті місцевого населення та німецьких завойовників.

На завершення огляду західної історіографії Другої світової війни, слід назвати дві спеціальні праці німецьких науковців з історії України, у яких спеціальні розділи присвячені Другій світовій війні³⁵. Ясна річ, що у межах невеличкого розділу на 20 сторінок, як у Ф. Гальчевського, не можливо ґрунтовно дослідити проблему, проте чимало було сказано, і про голокост, і про настрої цивільного населення, і про діяльність українських націоналістів, і навіть про військове управління в Харкові³⁶.

Таким чином, західні вчені приділяли значну увагу дослідженню різних аспектів історії окупації СРСР, у т.ч. України. Дослідження ці здійснювалися переважно на німецьких документах та матеріалах, що, зрештою, не дозволяло у повному обсязі відтворити всебічну картину окупації. Останнім часом з’явилися узагальнюючі дослідження на матеріалах західних та місцевих архівів, але поки що лише з історії окупації Білорусії. Вийшли у світ дослідження з окремих аспектів історії окупації України. Про помітні зрушення у цьому напрямку свідчить також україномовна історіографічна розвідка західного фахівця, присвячена фашистській окупації України³⁷. Послідовно аналізуючи напрацювання в цій галузі західних фахівців, Дітер Поль схильний вважати, що “...в найближчому майбутньому не слід чекати появи узагальнюючої праці з

історії німецької окупації в Україні. Американські та німецькі вчені останнім часом менше займаються вивченням подій Другої світової війни. За таких обставин, — вважає німецький фахівець, — бажано було б дослідити проблеми на регіональному рівні на основі всіх джерел, що зберігаються в західних та колишніх радянських архівах. Тільки таким чином можна показати реакцію місцевого населення на встановлення окупаційного режиму. Можливо, це поклало б кінець різним дискусіям⁷³⁸. Безумовно, західний фахівець має рацію. Тому перспектива подальших досліджень у створенні змістовних регіональних праць на широкій документальній базі вітчизняних та західних архівів, які дозволять реконструювати події німецько-фашистської окупації України.

Примітки:

¹ The People's War. Responses to World War II in the Soviet Union. — Urbana and Chicago, 2000. — P. 7.

² Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять // Українській історичний журнал. — 2000. — № 3. — С. 6; Лисенко О.С., Патрляк І.К. Розкол ОУН (1939–1940). Збірник документів // Український історичний журнал. — 2000. — № 5. — С. 132.

³ Reitlinger G. The Hause Built on Sand. — London, 1960; Reitlinger G. Ein Haus auf Sand gebaut. Hitlers Gewaltpolitik in Russland 1941–1944. — Hamburg, 1962; Gerber B. Staatliche Wirtschaftslenkung in den besetzten und annektierten Ostgebieten während des zweiten Weltkrieges unter besonderer Berücksichtigung der treuhänderischen Verwaltung von Unternehmungen und der Ostgesellschaften. — Tübingen, 1959; Kamenevsky I. Hitler's Okkupation of Ukraine. 1941–1944. — Milwaukee, 1956; Ільзкыі R. Deutschland und die Ukraine. 1934–1945. Bd. 2. — München, 1956; Dallin A. German Rule in Russia 1941–1945. A study of Occupation Policies. Secod edition. — London, 1981 (First ed. — 1957); Dallin A. Deutsche Herrschaft in Russland 1941 1945. — Düsseldorf, 1981.

⁴ Dallin A. German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies. Second ed. — London, 1981; First ed. — 1957; Dallin A. Deutsche Herrschaft in Rußland 1941–1945. — Düsseldorf, 1981.

⁵ *Reitlinger G.* Ein Haus auf Sand gebaut. Hitlers Gewaltpolitik in Rußland 1941–1944. – Hamburg, 1962.

⁶ *Ilnytskyi R.* Deutschland und die Ukraine. 1934–1945. – Bd. 2. – München, 1956; *Kamenetsky I.* Hitlers occupation of Ukraine (1941–1944). – Milwaukee, 1956.

⁷ *The People's War.* Responses to World War II in the Soviet Union. – Urbana and Chicago, 2000.

⁸ *Ibid.* – P. 3.

⁹ *Das Deutsche Reich und zweite Weltkrieg.* Band 4: Der Angriff auf die Sowietunion. – Stuttgart, 1983. – S. 1030.

¹⁰ *Ebenda.* – S. 1079.

¹¹ *Chiari B.* Alltag hinter der Front. Besatzung. Kollaboration und Widerstand in Weißrußland. 1941–1944. – Düsseldorf, 1998; *Gerlach C.* Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944. – Hamburg, 1999.

¹² *Chiari B.* Alltag hinter der Front. Besatzung. Kollaboration und Widerstand in Weißrußland. 1941–1944. – Düsseldorf, 1998. – S. 103, 237.

¹³ *Gerlach C.* Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944. – Hamburg, 1999. – S. 14.

¹⁴ *Müller-Hillebrand B.* Das Heer 1933–1945. Entwicklung des organisatorischen Aufbaues. Bd. III: Der Zweifrontenkrieg. Das Heer vom Beginn des Feldzuges gegen die Sowietunion bis zum Kriegsende. – Darmstadt, Frankfurt, 1969; *Tessin G.* Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen – SS im zweiten Weltkrieg 1939–1945. Bd. 1–12. Osnabrück, 1974; *Rosiski H.* Die deutsche Armee: vom Triumph zur Niederlage / Hrsg. und eingeleitet von Gordon A. Craig. – München, 1977.

¹⁵ *Messerschmidt M.* Die Wehrmacht im NS-Staat. Zeit der Indokration. – Hamburg, 1969; Ders.; *Die Wehrmacht Justiz im Dienste des Nationalsozialismus: Zerstörung einer Legende.* – Baden-Baden, 1987.

¹⁶ *Heer H.* Tote Zonen: Die deutsche Wehrmacht an der Ostfront. – Hamburg, 1999. – S. 287 – 309.

¹⁷ *Frankfurter Allgemeine.* – 1995. – 6 Apr.

¹⁸ *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 /* hrsg. von Hannes Heer und Klaus Naumann. 2. Auflage. – Hamburg, 1995; *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944; Ausstellungskatalog /* Hamburger Institut für Sozialforschung (Redaktion:

Hannes Heer und Birgit Otte). – Hamburg, 1996; Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944. Ausstellungskatalog. – Hamburg, 2002.

¹⁹ *Heer H.* Tote Zonen: Die deutsche Wehrmacht an der Ostfront. – Hamburg, 1999.

²⁰ Ebenda. – S. 7.

²¹ *Friedrich J.* Das Gesetz des Krieges. Das deutsche Heer in Rußland 1941–1945. Der Prozeß gegen das Oberkommando der Wehrmacht. – München–Zürich, 1993.

²² Die Wehrmacht: Mythos und Realität / im Auftr. des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes hrsg. von Rolf-Dieter Müller und Hans-Erich Volkmann. – München, 1999.

²³ *Müller N.* Wehrmacht und Okkupation 1941–1944. – Berlin, 1971; *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941–1944) О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / пер. с нем. – М., 1974.

²⁴ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941–1944) О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / пер. с нем. – М., 1974. – С. 87.

²⁵ *Schulte T.* The German Army and Nazi Policies in occupied Russia. – Oxford – New York – Munich, 1989. – p. 105.

²⁶ Das Deutsche Reich und zweite Weltkrieg. Band 4: Der Angriff auf die Sowietunion. – Stuttgart, 1983. – S. 1011.

²⁷ Див., наприклад: *Soldiers of Destruction. The SS Death's Head Division / Charles W. Sydnor.* – Princeton, 1977; *Stein G.-H.* The Waffen SS. Hitler's Elite Guard at War. 1939–1945. – New York, 1966; *Görlitz W.* Die Waffen-SS. – Berlin, 1960; *Buchheim H.* SS und Polizei im NS – Staat. – Duisdorf, 1964; *Anatomie des SS – Staates / Buchheim H., Broszat M., Jacobsen H.-A., Krausnik H.* – Olten und Freiburg, 1965. – Bd. I, II; *Ramme A.* Der Sicherheitsdienst der SS. – Berlin, 1970; *Delarue J.* Geschichte der Gestapo. – Düsseldorf, 1964; *Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936–1945.* – Koblenz, 1957.

²⁸ *Heer H.* Killing Fields. Die Wehrmacht und Holocaust // Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 / hrsg. von Hannes Heer und Klaus Naumann. – 2. Auflage. – Hamburg, 1995. – S. 57–78; “Got mit uns”. Der deutsche Vernichtungskrieg im Osten 1939–1945 / Hrsg. von Ernst Klee und Willi Dreßen. – Frankfurt a.M., 1989; *Sandkühler T.* “Endlösung” in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. – Bonn, 1996; *Pohl D.* Von der “Judenpolitik” zum Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939–1944. – Frankfurt / M., 1993; *Pohl D.*

Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. – München, 1996 u.a.

²⁹ *Hunchak T.* Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations // Ukraine during World War II. History and its Aftermath. A Symposium. – Edmonton, 1986. – P. 39–57.

³⁰ *Streit Ch.* Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die Sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945. – Stuttgart, 1978.

³¹ *Eichholtz D.* Der “Generalplan Ost”. Über eine Ausgeburt imperialistischer Denkart und Politik (mit Dokumenten) // Jahrbuch für Geschichte. – 1982. – № 26. – S. 217–274; *Eichholtz D.* Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945; Bd. II: 1941–1943. – Berlin, 1985; *Eichholtz D.* Wirtschaftspolitik und Strategie des faschistischen deutschen Imperialismus im Dnepr-Donetz-Industriegebiet 1941–1943 / / Militärgeschichte. – 1979. – № 18. – S. 281–296; Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943 / Hrsg. und eingeleitet von Rolf-Dieter Müller. – Boppard, 1991.

³² Europa und der Reicheinsatz: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ – Häftlinge in Deutschland 1938–1945 / Hrsg. Ulrich Herbert. – Essen, 1991; *Herbert U.* Fremdarbeiter: politik und Praxis des “Ausländer – Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Berlin–Bonn, 1985; *Herbert U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des “Ausländer – Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Bonn, 1999.

³³ *Rings W.* Leben mit Feind. Anpassung und Widerstand in Hitlers Europa 1939 β 1945.–München, 1979.

³⁴ Ebenda. – S. 111.

³⁵ *Golczewski F.* Geschichte der Ukraine. – Göttingen, 1993; *Kapeller A.* Kleine Geschichte der Ukraine. – München, 1994.

³⁶ *Golczewski F.* Geschichte der Ukraine. – Göttingen, 1993. – S. 241–261.

³⁷ *Поль Д.* Фашистська окупація України в 1941–1944 рр. у працях західних учених // Український історичний журнал. – 1994. – № 5. – С. 127–136.

³⁸ Там само. – С. 131.